

ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СВІТОВІЙ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

Інститут повітряного і космічного права НАУ, E-mail: justitia@nau.edu.ua

В даній статті автор досліджує генезу становлення концепції громадянського суспільства на прикладі аналізу теоретичних напрацювань окремих мислителів минулого і сучасності. На основі проведеного аналізу автор виділяє п'ять основних етапів, що характеризують розвиток ідеї про громадянське суспільство та основні моменти його становлення в практиці державотворення.

Питанням сутності, змісту громадянського суспільства, його співвідношення з державою було предметом дослідження таких мислителів минулого як Платон, який у своїх працях “Держава”, “Політик” піднімав питання ідеальної держави, правителя, в “Діалогах” “Про державу”, “Про закони” Ціцерона, “Про дух законів”, Шарля-Луї Монтеск’є, “Філософія права” Гегеля, “Права людини” Томаса Пейна аналізувались питання природного права, його змісту, характеризувалося ідеальне державне правління, інше.

Так, у філософській та правовій світовій думці як минулого так і сучасності, були значні напрацювання, що стосуються генези концепції громадянського суспільства, та вони не вичерпали можливостей для подальшого дослідження еволюції становлення поглядів на громадянське суспільство. Так, Ніколло Макіавеллі вважав, що в тогочасному суспільстві панують різні суперечливі інтереси, для якого характерним є меркантилізм, відсутність морального устою, а отже і людина в ньому егоїстична і жадна, а основні стимули її поведінки – бажання власності і безпеки (у народі) і влади (у їх правителів), а тому у людей відсутнє почуття патріотизму, не має належних духовних якостей. Так, наприклад, у своїх «Роздумах про першу декаду Тита Лівія» Макіавеллі зазначав, що сучасне йому суспільство не може вважатися громадянським, бо для нього характерні занепад звичаїв, турбота кожного лише про особисті меркантильні інтереси, відсутність таких етичних цінностей, як благородство, честь, відвага, готовність до захисту загального інтересу. Воно не є суспільством вільних індивідів - а саме це є основа громадянського суспільства. Тому він висуває в основу суспільного розвитку нові суспільні цінності, які в змозі виправити дану ситуацію, серед них - “праця, родина і нація рівність і свобода... Призначення людини на землі, її найперший обов’язок – це турбота про славу, велич, свободу батьківщини”.

Усе вищевикладене свідчить, що для Макіавеллі громадянське суспільство – це лише позитивні

людські якості, моральність, духовність, людяність, патріотизм, благополуччя. Саме таке суспільство має бути суспільством вільних особистостей.

Громадянське суспільство, як наслідок еволюційного переходу від вільного співтовариства людей, є ключовою ідеєю в концепції Жан-Жака Руссо. Таке суспільство утворюється внаслідок суспільного договору між людьми, метою якого є захист людей від майнових посягань, стихійних та інших обставин. В цьому договорі передбачалось, що члени суспільства вільні як у вході, так і у виході з асоціацій, “яка колись іменувалась Громадянською общиною, сьогодні іменується Республікою, чи Політичним організмом Державою”, і “кожен з нас (членів общини) передає в загальний добробут і ставить під вище керівництво суспільній волі свою особистість і всі свої сили, і в результаті для нас усіх разом кожен член перетворюється в нерозділену частину цілого” [1, с. 208].

Даний мислитель один із перших розробив теорію про те, що всі люди за походженням вільні, мають природні та рівні права, яких не вправі ніхто позбавити. Влада в таких умовах постійно вдосконалюється, а кожен громадянин, забезпечуючи власні блага, сприяє добробуту всіх членів суспільства. Але в той самий час, “якщо хто-небудь відкажеться підкорятися загальній волі, то він буде до цього примушений всім організмом, а це означає не що інше, як те, що його силою примусять бути вільним” [1, с. 211].

Особливої уваги заслуговує наукова спадщина Е. Канта, який дослідив сутність суспільства, держави, права, моралі. Він обґрунтував поняття моральної автономії, моральної свободи людини, що дає можливість самій “встановлювати правила належного та слідувати їм без зовнішнього примусу та тиску” [3, с. 113]. Отже, саме громадянське суспільство, – на думку Е. Канта, – потрібне природі для здійснення її завдань. На його думку, громадянське суспільство забезпечує виховання людства за допомогою своїх інститутів,

таких як сім'я, школа, церква, добровільні організації і союзи, адже ті суспільні інститути можуть незалежно від держави зобов'язати індивіда діяти тим чи іншим чином. Лише у випадку нагальної потреби цю функцію може бути передоручено державі. Адже суспільство може незалежно від держави володіти засобами і санкціями, за допомогою яких може зобов'язати індивіда до певної, чітко обумовленої поведінки, тому потребує мінімального втручання держави.

Першим з європейських мислителів який чітко відокремив і розмежував сутність термінів "громадянське суспільство" і "державна" був Ф. Г. Гегель. Він, досліджуючи взаємовідносини між громадянським суспільством і державою, як ніхто інший в його час, по філософському осмислив фундаментальні зміни, що відбувалися в соціальному і політичному житті з кінця XVIII століття. На його думку, громадянське суспільство включає ринкову економіку, соціальні верстви, корпорації завданням яких є забезпечення життєдіяльності суспільства і здійснення громадянських прав. Тому, згідно з його вченням, громадянське суспільство – це фактично комплекс приватних осіб, класів, груп, інститутів, взаємодія яких регулюється цивільним правом і яке прямо не залежить від політичної держави.

За Гегелем, сім'я, як перший етичний корінь держави - є сутнісне ціле, члени якого вважають себе акциденцією, а не конкуруючими індивідами, пов'язаними якоюсь угодою. Про розуміння громадянського суспільства, як суспільства інтересів кожної зокрема особи, свідчать його слова, що "у громадянському суспільстві кожен собі мета, а решта для нього ніщо" [4, с. 169]. А тому, – на думку вченого, громадянське суспільство має захищати кожного свого члена, боронити його права, хоча кожна конкретна людина також має певні зобов'язання перед громадянським суспільством, які вона повинна виконувати будучи його членом. Хоча Гегель і писав, що при надмірному багатстві громадянське суспільство є не достатньо багатим щоб боротися з надмірною бідністю і виникненням черні, але історія розвіяла цей міф. На думку одного з найвідоміших дослідників громадянського суспільства Ернеста Геллнера, "громадянське суспільство з'явилося в історії один раз, але сьогодні, здається, здатне завоювати світ. У всякому разі, ті країни, де воно існує, є більш багатими і більш впливовими чим всі інші" [2, с. 42].

Ф.Гегель розглядає громадянське суспільство, як не просто спільність людей, а як суспільство людей, які володіють власністю, якою взаємно обмінюються. Предметом власності й обміну

може стати все, що завгодно, крім того, що є невідчужуваним, тобто того, що є "моя власна особистість і загальне буття моєї самосвідомості". На його думку, держава потрібна для того, щоб опосередковувати реалізацію волі окремих вільних індивідів через закони й установи. Гегель наголошував, що, лише будучи власником, людина стверджує свободу волі, писав, що свобода - це святе, тому знати, що таке свобода, право – це обов'язок кожного.

Трьома відправними основами громадянського суспільства згідно з вченням Гегеля є:

- система потреб цього суспільства (хоча громадянське суспільство і не вичерпується лише ринковими відносинами і проникненнями в суть економічної залежності);

- здійснення правосуддя у цьому суспільстві;

- поліція і корпорація (причому корпорацію Гегель взагалі вважав однією з головних точок, навколо якої обертаються "неорганізовані атоми громадянського суспільства") [3, с. 250].

Підсумовуючи вищевикладене можна зробити висновок, що науковий доробок Гегеля став основою для розроблення концепції громадянського суспільства його послідовниками і видається нам найбільш обгрунтованим і аргументованим. Проблема місця людини в суспільстві є провідною ідеєю в наукових працях Томаса Пейна, який одним із перших запропонував розширити сутнісну характеристику громадянських прав до наступних рамок: "права, які належать людині у її праві бути членом суспільства" [5, с. 48]. А збільшити їх обсяг він пропонує за рахунок природних, під якими він розуміє такі права, які "належать людині у її праві на існування. Сюди належать усі інтелектуальні права чи права на власну думку, а також всі права на особисту діяльність задля власного щастя та комфорту, якщо вони не завдають шкоди природним правам інших" [5, с. 48]. Особливої уваги заслуговує його концепція громадянського суспільства, яка мала доволі радикальний характер як на той час. На його думку, держава - необхідне зло, а тому чим його менше, тим краще. Він вважає, що до моменту формування зрілого громадянського суспільства воно повинно віддавати частину владних повноважень державі у зв'язку з тим, що вона стоїть над ним, але як тільки громадянське суспільство досягне достатнього розвитку, то тоді відпаде потреба в існуванні держави, так як не буде потреби у державному регулюванні суспільних відносин. Зрозуміло, що в такому випадку держава буде усіма силами боротися з громадянським суспільством через органи законодавчої, виконавчої влади, що призведе в свою чергу

до суперечності між (гарним) громадянським суспільством та (поганою) державою. Вирішенням цієї проблеми, – на думку Т.Пейна, – є створення держави у правову, яка в свою чергу захищає інтереси своїх громадян вище ніж свої власні, державницькі. На основі проведеного аналізу можна провести чітку паралель, за якою Томас Пейн вважав, що суперечності між державою та громадянським суспільством вирішуються шляхом ствердження правової держави, а Гегель – у формі всезагальної, проте конституційної держави. За Пейном влада має нести обмеження на користь суспільства, так, як кожному індивіду є притаманним потяг до суспільства, а громадянське суспільство краще регулює свої справи, хоча і має певну, невелику потребу в уряді. На його думку самовпевнене і доволі самокероване громадянське суспільство по своїй суті потребує мінімум політичних механізмів. Пейн вперше поставив людину на чільне місце в суспільному житті, обумовивши, що основою правового статусу людини є її природні права, які ніхто не в змозі забрати. Концепція громадянського суспільства, як люба теоретична розробка, заслуговує позитивної оцінки, але з позиції сьогодення недоліком останньої є той факт, що взаємовідносини між громадянським суспільством і державою Пейн бачив як протистояння і боротьбу, а слід було трактувати дані взаємовідносини як співпрацю і взаємодопомогу. Складний процес ствердження капіталістичних засад виробництва сприяв виникненню нових, дещо протилежних поглядів на сутність людини, суспільства і держави. Великого поширення набули ідеї марксизму, які висували за основу “проекти нового суспільного ладу, позбавленого від експлуатації, гноблення і нерівності і одночасно абсолютно вільного” [2, с. 45].

Постає цілком закономірне питання, як ідея марксизму змогла здобути таку популярність?

Видається найбільш вірною відповідь, яка обгрунтована Ернестом Геллнером, про те, що вона зуміла заповнити думки багатьох, тому, що “обіцяла не тільки покінчити з несправедливістю, нерівністю і приниженням але і перебороти колективну відсталість цілих народів. Марксизм був ніби спеціально створений для російської душі. Він дозволяв їй покінчити з застарілим конфліктом між західницькими тенденціями і містичними, месіанськими популістичними устремліннями, які обіцяли самостійний розвиток суспільства без всіляких чужих, запозичених ззовні моделей” [2, с. 45].

Карл Маркс розглядав громадянське суспільство як історичний феномен, що утворений внаслідок

історичної еволюції. Він вважав, що якщо громадянське суспільство гарантується державою, то відповідно воно не зможе пристосуватися до законів розвитку, які диктуються природою, а тому існує потреба у створенні досконалого суспільства, котре б дало змогу реально “забезпечити всім членам суспільства засоби до існування і вільний розвиток особистості” [6], саме громадянське суспільство породжує пролетаріат – могильника буржуазного суспільства.

Вихід з подібної ситуації марксистичні бачили у побудові комуністичного суспільства без держави, яка в результат еволюції просто відмирає, а отже, немає потреби ні в державі, ні в громадянському суспільстві, ні у врегулюванні відносин між ними. Проте ми знаємо, що це неможливо, адже там, де немає держави, немає відповідно правових відносин і правових інститутів, а це в свою чергу сприяє анархії, яка є не позитивним, а негативним суспільним явищем. Марксистичні вважали, що вони зможуть замінити владу виробничої частини суспільства владою суспільства в цілому, але усі їх досягнення звелись до того, що вони створили звичайну насильницьку державу. “Вони навчили людей використовувати помилкове протиставлення “індивідуалізм – колективізм”. Насправді тут протистоять один одному інші речі – влада гнобителів і влада виробників, – і марксизм з успіхом повернув владу пригноблених гнобителів, хоча він називав їх колективістами” [2, с. 49]. Проте з часом “необмежений капіталізм минув. Демократичний інтервенціонізм з часів Маркса досяг значних успіхів, а підвищення продуктивності праці внаслідок нагромадження капіталу дав змогу фактично знищити злидні. Це свідчить про те, що незважаючи на безперечно значні помилки, багато вже досягнуто, і це мусить вселяти в нас упевненість, що можна зробити, і навпаки, чого нам слід уникнути”.

Слід зауважити, що в науковців і в практиків державотворення інтерес до проблематики нашого дослідження не був завжди однаковим. Після активної розробки науковцями даної теми в першій половині ХХ ст. в деяких країнах інтерес до неї на певний час взагалі зникає з кола зору “внаслідок перебільшення державних функцій “легітимного насильства” (фашизм і сталінізм). Тому і не дивно, що концепція громадянського суспільства стає непопулярною на деякий час, проте, з часом, в силу певних причин, інтерес до неї в світовій думці і практиці повернувся. Поряд з тим великої уваги заслуговує як на Заході, так і російських та вітчизняних вчених ідея відкритого суспільства (К. Поппер). Дійсно, “сучасне

громадянське суспільство ряду розвинутих країн складно назвати буржуазним. Багато соціологів відносять капіталізм до першої фази індустріального суспільства, яка себе вже вичерпала”, а тому і громадянське суспільство має значно інші, більш якісніші характеристики. Воно є економічно розвинутим, соціально забезпеченим, стабільним, юридично захищеним.

Розглянувши питання щодо становлення поглядів на громадянське суспільство, вважаємо за доцільне виділити п'ять основних етапів, що характеризують як розвиток ідеї про громадянське суспільство так і основні моменти його зародження. Так, перший етап, характеризується лише першими поглядами на суспільство, державу в цілому, що було характерно для часів античності, та включно до XVI століття. До другого етапу слід віднести часи починаючи з XVI та до кінця XVII століття, для яких характерно є розроблення теорії суспільного договору і природних прав людини Д. Локком, Ж-Ж Руссо, Ш.Л. Монтеск'є, якою вперше були обумовлені механізми взаємодії громадянського суспільства і держави, за якими громадяни утворюють державу, щоб захистити від свавілля своє життя, свободу і власність, тобто основні цінності громадянського суспільства, а громадяни мають право контролювати цю державу. Тобто цей період можна вважати передумовами формування громадянського суспільства.

До третього періоду ми відносимо часи розквіту і становлення буржуазної держави, яка є основою громадянського суспільства (XVII-XVIII століття). В цей період вперше було вироблено єдину цілісну концепцію громадянського суспільства Гегелем, та впроваджено її у практику більшості країн світу, що знайшло своє закріплення основоположних принципів громадянського суспільства у законодавчих актах. Особливої уваги заслуговує позиція Гегеля, згідно якої громадянське суспільство було “створено до речі лише в сучасному світі”, що свідчить про розуміння під громадянським суспільством тогочасного буржуазного суспільства.

До четвертого періоду можна віднести кінець XIX – XX століття, Цей період є свідченням становлення громадянського суспільства у більшості країн світу, відносини у суспільстві регу-

люються на принципах демократизму, гласності, справедливості, поділу влади, відділенням останньої від власності, економічної свободи, і т.д. Вже в XX столітті громадянське суспільство розуміють як “складний і рухливий комплекс захищених законом недержавних інституцій, які здебільшого є ненасильницькими, а самоорганізованими, саморегульованими і перебувають у постійному зв'язку одні з одними та є державними інституціями, проте, не перешкоджають державі виконувати притаманну їй роль охоронця суспільного спокою та посередника між найбільшими групами інтересів, здатне все ж не допустити явного її домінування та атомізації решти суспільства”.

Доцільним є виділення п'ятого (сучасного) періоду розвитку громадянського суспільства, який бере початок з XXI століття і триває досі. Для нього характерне поєднання концепції громадянського суспільства із концепцією про відкрите суспільство, а також із теорією соціально-орієнтованої, правової держави, з умовами формування світового інформаційного суспільства і виробленням єдиної концепції зміст якої полягає, що існуванні тенденції до світового громадянського відкритого правового суспільства. Дані підходи не мають за мету заперечити ті сформульовані науковцями три етапи розвитку і становлення громадянського суспільства, а лише у відповідності до умов сьогодення корегують їхні рамки з метою розширення.

Література

1. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре: Трактаты. / Пер. с фран. – М.: «КОНОН – прес», «Кучково поле», 1998. – 416с.
2. Геллнер Ернест. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. – М. 1995. «А. D. Marginem».- 210с.
3. Філософія Канта и современность. – М. 1974.- 347с.
4. Гегель Г. Основы философии права, або природне право і державознавство / Пер. з нім. – К.: Юніверс, 2000. – 329 с.
5. Лейн Томас. Права людини. / Пер. з англ. Ігор Савчак. – Львів: Літопис, 2000.- 288с.
6. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. // К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч. 2-е изд., Т.2. – М. 1955. – 564с.

Н.В. Филык

Підходи к пониманию гражданского общества в мировой теоретико-правовой мысли.

В данной статье автор исследует генезис становления концепции гражданского общества на примере анализа теоретических наработок мыслителей прошлого и современности. На основании проведенного анализа автор выделяет пять основных этапов, которые характеризуют развитие идеи о гражданском обществе и основные моменты его становления в практике устройства государства.